

УДК 316.7(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2024-1-29>

Оксана СОХАЦЬКА

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри культурології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

ORCID: 0009-0008-9672-9993

Бібліографічний опис статті: Сохацька, О. (2024). Єдність культури та освіти: філософсько-культурологічний аспект. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 231–237, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-1-29>

ЄДНІСТЬ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ставлячи питання про шляхи і способи якісного підвищення рівня освіти в нашій молодій українській державі, маємо усвідомлювати, що такий рівень визначатиметься, зрештою, рівнем освоєння в процесі виховання і навчання загальної і національної культури. Адже обсяг і глибина знань і навіть розвинені творчі здібності небагато важать за відсутності у суб'єктів цих знань й ознак високої культури, вищих духовних запитів та інтересів, служіння Добру. Маємо побудувати нашу систему освіти в такий спосіб, щоб вона готувала не просто високоосвічених, а й висококультурних громадян.

Цього вимагають не лише умови нашого сучасного національного, а й всесвітньо-історичного буття, де попри нечуваний розвиток наукових знань і фахову освіченість спостерігається глибокий занепад духовних, культурних цінностей, а нещадне руйнування природної екології супроводжується таким самим руйнуванням «культурної екології», зростанням злочинного світу, споживацького паразитизму, морального цинізму, наркоманії тощо (Кремль, 2008).

Мета статті – висвітлення онтологічного змісту культури, аналіз специфіки освітньої діяльності як змістової та сутнісної складової культури, виховання національно свідомих, духовно багатих особистостей з високим рівнем культурно-освітньої компетентності, готових миттєво реагувати на новітні культурно-освітні, інформаційні та професійні виклики.

Наукова новизна. Культура та освіта досліджуються як філософсько-культурологічна проблема. Обґрунтовується і підкреслюється цілісне бачення освіти як складного, універсального, багаторівневого культурного феномену. Осмислюється еволюція освітньої діяльності в контексті розвитку культури. Визначено роль культури в структурі й змісті світоглядної освіти.

У висновку зазначається про необхідність формування навичок культурологічного аналізу освіти, його структурних та функціональних характеристик на базі ґрунтовного вивчення культурно-історичних джерел та наукової літератури. Підкреслюється зміст провідних філософсько-культурологічних концепцій освітньої діяльності, соціокультурне призначення і характер функціонування інституту освіти, соціокультурні засади суспільного життя та специфіку соціокультурної регуляції людської життєдіяльності.

Ключові слова: освіта, культура, духовність, духовна культура, духовний розвиток людства, моральні цінності, гуманізм, людяність, культуротворчість, мистецтво, особистість, світогляд, світоглядна культура.

Оксана SOKHATSKA

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Cultural Studies in Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli ave., Lutsk, Ukraine, 43025

ORCID: 0009-0008-9672-9993

To cite this article: Sokhatska, O. (2024). Yednist kultury ta osvity: filosofsko-kulturolohichnyi aspekt [Unity of culture and education: philosophical and cultural aspect]. *Fine Art and Culture Studies*, 1, 231–237, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-1-29>

UNITY OF CULTURE AND EDUCATION: PHILOSOPHICAL AND CULTURAL ASPECT

When raising the question of ways and means of qualitatively improving the level of education in our young Ukrainian state, we must realize that this level will ultimately be determined by the level of mastery of general and national culture in the process

of education and training. After all, the amount and depth of knowledge and even developed creative abilities mean little if the subjects of this knowledge do not have high culture, higher spiritual needs and interests, and service to the Good. We have to build our education in such a way that it prepares not only highly educated but also highly cultured citizens.

This is required not only by the conditions of our modern national, but also world-historical existence, where, despite the unprecedented development of scientific knowledge and professional education, there is a deep decline in spiritual and cultural values. The merciless destruction of the natural ecology is accompanied by the same destruction of the "cultural ecology", the growth of the criminal world, consumer parasitism, moral cynicism, drug addiction, etc. (Kremin, 2008)

The **aim of this article** is to highlight the ontological content of culture, to analyse the specifics of educational activity as a content and essential component of culture, to educate nationally conscious, spiritually rich individuals with a high level of cultural and educational competence, ready to respond immediately to the latest cultural, educational, informational and professional challenges.

Scientific novelty. Culture and education are studied as a philosophical and cultural problem. A holistic vision of education as a complex, universal, multilevel cultural phenomenon is substantiated and emphasized. The evolution of educational activity in the context of cultural development is comprehended. The role of culture in the structure and content of worldview education is determined.

The **conclusion** notes the need to develop the skills of cultural analysis of education, its structural and functional characteristics on the basis of a thorough study of cultural and historical sources and scientific literature. The author emphasises the content of the leading philosophical and cultural concepts of educational activity, the socio-cultural purpose and nature of the functioning of the educational institution, the socio-cultural foundations of social life and specifics of socio-cultural regulation of human life.

Key words: education, culture, spirituality, spiritual culture, spiritual development of the mankind, moral values, humanism, humanity, cultural creativity, art, personality, worldview, worldview culture.

Актуальність проблеми. З огляду на викладене проблема єдності освіти і культури набула всесвітньо-історичного значення як проблема людяності, гуманності культури і культурності освіти. Ще на II Ватиканському Соборі в 1962 р. зазначалось, що культура є те, «за допомогою чого людина вдосконалює і розвиває різноманітні здібності душі і тіла; прагне своїми знаннями і працею пізнати Всесвіт, робить соціальне й сімейне життя, рівною мірою як і громадянське, в усій його сукупності, більш гуманним завдяки поліпшенню звичаїв і установок; нарешті, виражає, передає і зберігає в часі велич духовного досвіду та внутрішніх прагнень людини, щоб вони послугували на користь багатьом, і навіть більше, усьому людству» (Пупар, 1995).

Культура не повинна розглядатись як щось стороннє чи додатковє, оскільки саме в ній і через неї виражається сутність людини, її людське єство. У нас в Україні також остаточно усталилася і дістала своє обґрунтування думка про те, що культура є способом людського буття в світі, що в ній і через неї природне буття набуває смислів і значень світу людського буття. Генезис культури розглядається як особливого світу людського буття, життєдіяльності і сфери розвитку людських здібностей (Людина, 1989).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна освіта перебуває в стані інтенсивного оновлення і розвитку, що зумовлено низкою чинників. Однією з головних причин розвитку

освіти є досягнення у науково-технічній галузі. Докорінні зміни, які відбулися у самій науці, а також різноманітні наслідки науково-технічного прогресу в різних сферах суспільного життя зробили необхідним приведення у відповідність до її досягнень змісту освіти. Надзвичайно важливе значення для розвитку освіти і культури мають також ті соціальні зміни, що відбулися і продовжують відбуватися у світі за останні десятиліття. Це, насамперед, глобалізація та перехід до інформаційного суспільства. В нашій країні постало завдання створення національної системи освіти, яка б органічно поєднувала в собі світові досягнення і тенденції з національною специфікою, культурними традиціями і тими конкретними проблемами, які виникають перед країною.

Одними з провідних тенденцій розвитку сучасної освіти є її гуманізація та гуманітаризація. Вони зумовлюють не тільки переорієнтацію цілей навчання й виховання – їх спрямування насамперед на розвиток особистості в інтересах самої людини, а й оновлення змісту освіти, ширшого впровадження у ньому досягнень соціально-гуманітарних наук і культури (Арцишевський, 2011, с. 157).

Аналіз цієї проблеми в історико-педагогічному аспекті дає можливість пересвідчитися, що саме таким шляхом – інтеграції різних форм соціального досвіду – завжди прагнули подолати кризові явища в освіті провідні представники гуманістичної педагогіки: Я. А. Коменський,

К. Д. Ушинський, В. О. Сухомлинський та інші. Проблема єдності культури та освіти відображена в працях Б. Г. Ананьєва, Р. А. Ануфрієвої, Р. А. Арцишевського, Л. І. Божович, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. В. Степаненка, В. І. Шинкарука, Н. В. Титаренка. Значний внесок у дослідження проблеми в останні роки зробили В. Р. Ільченко, В. В. Нечипоренко, Н. Г. Ничкало, В. Ф. Паламарчук, С. У. Гончаренко, В. Г. Погоріла, Н. М. Пономаренко та ін. Водночас залишається малодослідженим саме філософсько-культурологічний аспект проблеми єдності й взаємовпливу культури та освіти в духовному становленні і формуванні особистості.

Метою статті є висвітлення онтологічного змісту культури, аналіз специфіки освітньої діяльності як змістової та сутнісної складової культури, виховання національно свідомих, духовно багатих особистостей з високим рівнем культурно-освітньої компетентності, готових миттєво реагувати на новітні культурно-освітні, інформаційні та професійні виклики.

Виклад основного матеріалу. В історії духовного розвитку людства культура і освіта з самого початку осмислюється в їх єдності як божий дар, результат чудодійної діяльності божественних предків, міфологічних «культурних героїв». Класичним зразком такого «культурного героя» є Прометей з давньогрецької міфології, який обдарував людей рятівним для них благодійним вогнем, який він викрав у богів, за що і зазнав жорстокої кари. «Культурницька» діяльність Прометея конкретніше зображується в трагедії Есхіла «Прометей закутий». Тут Прометей не лише дарує людям тепло і світло, а й «освічує», навчає їх «божественних справ», того, чим стали володіти лише люди. Дещо інакше оповідається міф про Прометея та набуття людьми культури в діалозі Платона «Протагор». За цим міфом, Прометей дарував людям не «мистецтва всі, не всю культуру, а лише божественні здатності, що ними володіли «Гефест і Афіна». І завдяки цим здібностям самі люди почали створювати свою культуру. Від міфу про надприродне, чудодійне, божественне походження людської культуротворчості Платон йде до ідеї про культурну самотворчість людини та виховне, культурно-освітнє засвоєння її досягнень з покоління в покоління.

Однак, філософи Стародавньої Греції, навіть найвидатніші з них – Платон і Аристотель – ще не узагальнюють культуротворчої діяльності людей (і богів) в інтегруючому понятті «культура». Як відомо, вперше поняття «культура» запровадив Марк Туллій Цицерон для визначення філософії як «культури розуму». В його часи в Стародавньому Римі слово «культура» вживали у значенні обробітку землі для забезпечення її родючості, тобто агрокультури.

У філософії Нового часу ідею єдності культури й освіти блискуче розвивали Й. Г. Гердер і Г.-В.-Ф. Гегель, а в Україні Григорій Сковорода. Гердер, відстоюючи ідею історичного прогресу людства, пов'язував цей прогрес з розвитком культури, до якої він відносив мову, мистецтво, науку, релігію, ремесла, сімейні відносини, державне управління, традиції та звичаї. Причому сприйняття й засвоєння набутої людством культури для кожної окремої людини, на його думку, є необхідною умовою становлення (генезису) її як людини, її «другим народженням». «Ми – писав Гердер, – можемо при бажанні дати цьому другому народженню людини, що проходить крізь усе її життя, назву, пов'язану або з обробітком землі – «культура», або з образом світла – «освіта». Цей ланцюжок культури й освіти охоплює всю землю від краю до краю» (Мистецтво, 1997, с. 28).

Ідею про друге, а саме духовне, народження людини через освоєння духовного змісту культури обстоював і сучасник Гердера Г. С. Сковорода. Він вважав, що лише через вивчення і освоєння прихованого за символічною формою духовного змісту цього світу людина «народжується» в своїй духовній іпостасі, оскільки духовне може породжуватися лише духовним. Всю духовну культуру людства Сковорода символічно узагальнює в образі «Книги», «Біблії». Для нього Біблія – не лише «Святе писмо», а вся історична система духовної культури. Через це він був і проти зведення освіти («Книги») до вивчення природничих наук. «Христова школа», «Біблія» починається з найдавніших феноменів, «артифактів» духовної культури (Сковорода, 1994).

Думки про друге – соціальне – народження людини через культуру і в культурі (освіті) дістали свій розвиток у німецькій класичній філософії: у Канта, Фіхте, Шеллінга, а в найбільш зрілій і теоретично систематизованій формі –

у Гегеля. У своїй «Феноменології духу» усю набуту людством культуру Гегель розглядає як «царство духу», яке він (дух) сам своєю власною діяльністю творить, опредмечуючи і розпредмечуючи набуте через цю діяльність багатство своєї духовності. Найважливішим досягненням Гегеля в розробленні проблем культури є філософське осмислення всіх її форм, взятих в їхньому історичному розвитку, як формотворень людського духу. Такими є мова й наука, мораль і право, релігія і просвіта, праця та історичні форми громадської діяльності. Формування кожної окремої людини від народження до зрілості, за Гегелем, ґрунтується на діяльному перетворенні даної їй суспільством культури в її внутрішній духовний світ, в її «неорганічну природу». Отже, «неорганічною природою» людини, її людським еством є освоєна нею в процесі соціалізації і освіти культура. І міра її духовності, багатство її духовного світу визначаються мірою освоєння нею культури.

Для Гегеля, як і для Гердера, культура була освітою в найширшому її розумінні. Бути освіченим і бути культурним – одне й те саме. Але бути освіченим не означало для них здобуття освіти в нашому, сучасному значенні цього слова. Окрім здобуття знань і досягнення «просвітлення» духу, усвідомлення свого ества, своїх прав і обов'язків, освіта означала формотворення людського в людині, її здатності бути вільною.

Як зазначає Х.-Г. Гадамер у праці «Істина і метод», «У нові часи поняття «освіта» якнайчастіше пов'язане з поняттям «культура» і означає в кінцевому підсумку специфічний людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей. Остаточне шліфування цього поняття, стимульоване Гердером, завершилося в період між Кантом і Гегелем» (Мистецтво, 1997: 30). Важливим історичним досягненням філософської думки XVIII–XIX століть і було саме висунення ідеї культури та перші спроби розробки її як системи форм, що забезпечують становлення людського в людині, системи формотворень людського духу («мислячого духу»). Такими формотвореннями є і мова, і історичні способи людської діяльності та засоби цієї діяльності, і міфологія та релігія, і мораль та право, і наука та філософія, і найрізноманітніші форми мистецтва – тобто все те, що робить людину людиною. Насамперед, це – мова. Куль-

тура дається людині через мову і в мові. Завдяки мові як суспільно-історичному здобутку людина лише і стає людиною. Цей людинотворчий, буттєвий статус мови глибоко висвітлений у працях М. Хайдеггера та у філософській герменевтиці Х.-Г. Гадамера. Опановуючи мову і мовлячи між собою і з собою, люди відкривають для себе світ свого людського буття. У мові «мовлять про себе» всі речі, що входять у світ людського буття, мова відкриває «потаємну» суть речей. У мові і через мову світ постає перед людиною, «відкривається» їй у своїх людських значеннях. Через це М. Хайдеггер визначив мову як «дім людського буття».

Висловлену ще В. Гумбольдтом думку про нерозривність мови та людського способу буття у світі, мови і світогляду в Україні ґрунтовно розвиває О. О. Потебня. При цьому він рішуче виступає проти мовної асиміляції, за збереження і розвиток усіх національних мов як найглибших «стихій» народного буття. «Мова... – зазначав він, – не лише одна із стихій народності, а й найбільш досконалий її зразок...» (Мистецтво, 1997, с. 31).

Поряд з мовою чи не найпершим феноменом культури і в історичному, і в індивідуальному становленні людини й людства є гра. Це блискуче довів Й. Гейсінга у відомій праці «Homo ludens». Визначальною ознакою гри Гейсінга вважає її невимушений, вільний характер. «Будь-яка гра, насамперед і головним чином, є вільна діяльність» (Мистецтво, 1997, с. 32). Гейсінга переконливо доводить «первородність» гри майже для всіх сфер культурної діяльності – від мови до мудрості, науки і філософії. Виникаючи на основі духовних потенцій людини, вона реалізує їх, розвиває, підносить до вищих шаблів людського духу. Такою самою першопочатковою культурною формою становлення та розвитку людського духу в історичному плані виступає міф, а в індивідуальному – казка.

Увесь подальший розвиток людської духовності знову ж таки відбувається на підґрунті діяльнісного засвоєння, перетворення у власний світ історичних і більш зрілих форм культури, зокрема і особливо – праці – як зовні і самозмушуваної предметної діяльності, звичаїв і обрядів, мистецтва, релігії, науки, правової і політичної свідомості і т. ін. Щоб стати творцем, людина за будь-яких соціальних

умов повинна пройти школу праці, оволодіти майстерністю, засвоїти історично вироблені «стандарти» людської діяльності. Формування людської волі неможливе без самопримусу, без дисципліни праці.

Винятково важливу роль у формуванні та розвитку духовності в людині відіграє художня культура, зокрема мистецтво. Без поезії, музики і взагалі без художнього сприйняття світу немає розвиненої творчої уяви, а без неї немає ні науки, ні техніки, немає й людини у вищому розумінні цього слова. Лише через освоєння та перетворення у свій внутрішній світ історично виробленого багатства художньої культури людський індивід стає емоційно багатим, здатним глибоко, сильно і тонко почувати й переживати. Важливу роль у формуванні людської духовності відіграють наукові, зокрема історичні знання. Історичні знання і уявлення є формою самосвідомості людини, за допомогою якої людський індивід усвідомлює свою причетність до свого народу, нації, людства взагалі (Арцишевський, 2011).

Важливим досягненням у «Феноменології духу» Гегеля є висунення утвердження ідеї культури, що має бути досягнута як процеси і результати формотворень людського духу в його загальноісторичних, «цивілізаційних» вимірах. Її «субстанцією», а отже, інтегративною основою є система світоглядних категорій – тих, які традиційно вважають філософськими, але які сформувались у людській культурі задовго до виникнення філософії (ще до їх філософської рефлексії) і в індивідуальному плані формують свідомість людини разом з освоєнням нею мови і всього того, чого вона набуває «від двох до п'яти». Категорії є своєрідними проявами піднесення духовності по щаблях історичного формування культури, формотвореннями «мислячого духу». До культури причетні різні й різноманітні форми суспільної свідомості. Проте культура є не просто їх сукупністю, а органічною цілісністю цих форм. Тим, що забезпечує цю цілісність, є світогляд, вузлові категорії якого: «світ», «людина», «смысл буття», «минуле та майбутнє», «скінченне» і «нескінченне», «простір і час» тощо – мають глибокий соціокультурний зміст. Наше бачення світу дається нам не в фізичному просторі і часі, а в соціокультурному горизонті, темпи і ритміка яких задаються культурою (Мистецтво,

1997, с. 35). Світогляд не є тотожним філософії, він формується вже в дитячому віці. В історичному плані світоглядна свідомість і світоглядне мислення функціонують спочатку на базі міфології, потім на базі релігії, а з розвитком науки – і на базі науки. До світогляду у певний спосіб входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про сенс людського буття, про смерть і безсмертя. Скінченність і нескінченність буття тощо. Однак, усі ці уявлення, а також відповідні чуттєві форми світосприйняття і світовідчуття, моральні цінності й ідеали інтегруються у світогляд, коли вони виступають як форма суспільної самосвідомості людини (Арцишевський, 2011, с. 17–20).

Формуючись разом із свідомістю на основі практики суспільного життя, світогляд реалізує потреби і цілі практичного перетворення світу духовного, виступаючи як його практично-духовне освоєння, в якому подолання чужорідності світу, його невідповідності людині реалізується створенням образів справді людського світу, де втілюються ідеали Істини, Добра й Краси.

Поряд з відповідними світоглядними знаннями, принципами та ідеалами світогляд ґрунтується на цілій низці духовних феноменів, які входять до всіх історичних форм культури. До цих феноменів, насамперед, належить віра і пов'язані з нею форми сприйняття майбутнього: мрія, надія, сподівання. До них належить і широкий спектр людських прихильностей, предметів духовних почуттів, значна частина яких має атрибут святості, як, наприклад, Батьківщина, народ, нація, Бог. Предмети духовних почуттів – моральних, естетичних, громадських, релігійних, національних, родинних – мають смислбуттєвий характер, становлять єдність ідеального та реального і виражаються переважно в символічній, часто в міфопоетичній формі (Арцишевський, 2011, с. 17–20).

Світоглядними формами чуттєвості виступають світовідчуття і світосприйняття. Саме вони забезпечують чуттєве, символічне осягнення чуттєво не даного, духовного змісту предметів людських чуттів. Оскільки людські почуття в чуттєвій формі можуть адекватно відображати лише одиничне, а такі їх поняття, як Вітчизна, добро, справедливість, краса, пам'ять померлих, образи майбутнього тощо, є поняттями загальними, відображуваними в символічній формі.

Символічна форма об'єктивації предметів духовних почуттів, насамперед тих, які наділяються атрибутом святості, вимагає й символічної форми шанування цих предметів, чим і є ритуал, обряд, урочисті символічні діяння, поклоніння. В такий спосіб і задовольняються вищі, духовні, світоглядні почуття людей. Без цих почуттів людська душа мертва, людина стає бездуховною, а отже, безкультурною. Виражаються у відповідній символіці й предмети національних почуттів – національні святині. Задоволення цих почуттів також здійснюється через ритуали й обряди, традиційні для даної національної культури (Арцишевський, 2011, с. 17–20).

З усього цього можна зробити висновок: світогляд і духовна культура перебувають у глибокій органічній єдності, одне без одного немислимі. І все ж визначальним у духовному змісті культури є сам світогляд, а саме в тріаді: світорозуміння, світосприймання і світовідчуття.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розгляд культури як системи формотворень людського духу, де «субстанцією» духу виступає світогляд, дає достатньо підстав для висновку: освіта, перед якою ставиться завдання виховати і сформувати високоосвічену, висококультурну особистість, має включити до своєї сфери всі складові формотворень людського духу. Сьогодні настійною потребою є подолання уявлень про освіту як сферу здобуття знань через вивчення системи певних

наук (математичних, природничих, гуманітарних). Необхідно звернутися до першоджерел щодо розуміння науки, зокрема до умовиводів Сковороди: наука – це те, що навчає нас бути людиною, пізнавати в собі Бога – вищі духовні запити. Бо ж справді, найпотрібнішою наукою є наука про щастя, про шляхи його досягнення. А щастя – то «веселіє сердечнє». І освіта має бути обернена не лише до холодного *Ratio*, а й до «гарячого серця», смисложиттєвих предметів нашої любові, наших почуттів (Сковорода, 1994).

Вивчення світоглядних аспектів культури і освіти, пов'язане з реалізацією надважливого завдання сучасних закладів вищої освіти – підготовки фахівця, що вільно оперує комплексом компетентностей – динамічною комбінацією знань, умінь і навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистісних якостей тощо, які сприятимуть успішній соціалізації, професійній та/або подальшій навчальній діяльності, ефективній взаємодії культурологів у різних функційних сферах, дадуть змогу послуговуватися ефективними освітніми, культурними, комунікативними моделями в різноманітних професійних ситуаціях, виховувати культурно-освітні якості лідера, почуття відповідальності за свої професійні дії, миттєво реагувати на культурні та освітні, інформаційні потреби ХХІ сторіччя вважаємо перспективним напрямком подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арцишевський Р. На шляху до загальнолюдського світогляду. Шлях освіти. 2011. №1. С. 17–20.
2. Арцишевський Р. А. Духовне осягнення дійсності: Монографія. Луцьк: Смарагд. 2011. 272 с.
3. Гірник А. М., Саламатов В. О. Духовність у період кризи. Людина у період кризи. К. 1996. Т. 5.
4. Есхіл. Трагедії. К. 1990.
5. Культура життя особистості. К. 1988.
6. Людина і світ людини. К. 1989.
7. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: у 2 ч. В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. К. 1997. Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. 392 с.
8. Пупар П. Церква і культура. Мілан. 1995.
9. Сковорода Григорій. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Твори: У 2 т. К. 1994. Т. 1.
10. Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. За ред. В. Г. Кременя. К.: Педагогічна думка. 2008. 472 с.

REFERENCES:

1. Artsyshevskiy R. Na shliakhu do zahalnoliudskoho svitohliadu. Shliakh osvity [On the way to a universal worldview. The path of education]. 2011. N1. S.17-20 [in Ukrainian].
2. Artsyshevskiy R. Dukhovne osiahnennia diisnosti: Monohrafiia [Spiritual comprehension of reality: Monograph]. Lutsk: Smaragd. 2011. 272 s. [in Ukrainian].

3. Hirnyk A.M., Salamatov V.O. Dukhovnist u period kryzy. Liudyna u period kryzy [Spirituality in times of crisis. A person in a time of crisis]. K. 1996. T. 5 [In Ukrainian].
4. Eskhil. Trahedii [Tragedies]. K. 1990 [In Ukrainian].
5. Kultura zhyttia osobystosti [The culture of the individual's life]. K. 1988 [in Ukrainian].
6. Liudyna i svit liudyny [A person and the human world]. K.1989 [in Ukrainian].
7. Mystetstvo zhyttietvorchosti osobystosti: Nauk.- metod. Posibnyk: u 2 ch. V.M. Donii, H.M. Nesen, L.V. Sokhan, I.H. Yermakov ta in. [The art of life-creativity of the individual: Scientific and methodological manual : in 2 parts]. 1997. Ch.1: Teoriia i tekhnolohiia zhyttietvorchosti [Theory and technology of life-creation]. 392 s. [in Ukrainian].
8. Pupar I. Tserkva i kultura [Church and culture]. Milan.1995 [in Ukrainian].
9. Skovoroda Hryhorii. Poezii. Baiky. Traktaty. Dialohy. Tvory: V 2 tom.[Poetry. Fables. Treatises. Dialogues. Works: In 2 vols.]. K. 1994. T. 1 [in Ukrainian].
10. Fenomen innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura. Za red. V.H. Kremnia [The Phenomenon of Innovation: Education. Society. Culture. Edited by V.H. Kremen]. Kyiv: Pedahohichna Dumka. 2008, 472s. [in Ukrainian].